

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 35 (2014)

Δελτίον ΧΑΕ 35 (2014), Περίοδος Δ'.

Το νοτιοανατολικό κτήριο της Μονής Οσίου Λουκά

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.1746](https://doi.org/10.12681/dchae.1746)

Copyright © 2016, Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (2016). Το νοτιοανατολικό κτήριο της Μονής Οσίου Λουκά. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 35, 1–8. <https://doi.org/10.12681/dchae.1746>

ΤΟ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΚΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ*

Ἡ μεγάλη δίκλιτη αἴθουσα πού βρέθηκε σέ ἀνασκαφή νοτίως τῆς Τραπεζῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά πιθανῶς ἀποτελοῦσε τίς ὑποδομές μιᾶς νέας πτέρυγας κελλιῶν. Μορφικά καί κατασκευαστικά στοιχεῖα χρονολογοῦν τό κτήριο στή μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Ἡ οἰκοδόμησις τοῦ κτηρίου ἴσως σχετίζεται μέ τὴν αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μοναχῶν κατὰ τό ἴδιο χρονικὸ διάστημα.

Λέξεις κλειδιά

Μεσοβυζαντινὴ περίοδος, μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, κελιά μοναχῶν, Στερεὰ Ἑλλάδα, μονὴ Ὁσίου Λουκά.

Ἡ ἔρευνα καί ἡ μερικὴ ἀνακατασκευὴ τῆς Τραπεζῆς τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '60, περιέλαβαν καί τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ μεγάλου ἡμιυπόγειου χώρου τῆς, ὁ ὁποῖος χρησίμευε ὡς ἐργαστήριο ἐπεξεργασίας ἀγροτικῶν προϊόντων καί ὡς ἀποθήκη. Ὅταν ἡ ἀνασκαφὴ προεκτάθηκε πρὸς τὰ νότια ἦλθαν στὸ φῶς τὰ λείψανα ἐνὸς μεγάλου χώρου μέ σταυροσχημοὺς πεσσούς καί παράλληλους τοίχους, σέ μεγάλο μήκος (Εἰκ. 1).

Λόγω τῆς ὀγκώδους ἐπιχώσεως ἡ ἀνασκαφὴ περιορίσθηκε ἀπ' ἐνὸς στό βόρειο ἄκρο τοῦ κτηρίου καί ἀπ' ἐτέρου κατὰ μήκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου του, ὁ ὁποῖος σωζόταν σέ κακὴ κατάστασις καί σέ μικρὸ ὕψος, διέσωζε ὅμως παραστάδες πρὸς τὰ ἔσω, σέ κανονικὲς μεταξὺ τους ἀποστάσεις, οἱ ὁποῖες ὄριζαν δεκαπέντε ἴσα διαστήματα. Δύο δοκιμαστικὲς ἀνασκαφὲς ἀπέδειξαν ὅτι οἱ σταυροσχημοὶ πεσσοὶ ἀκολουθοῦσαν σέ ἀντιστοιχία τίς παραστάδες. Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ κτηρίου διακρινόταν ἐγκάρ-

The large two-aisled hall found in excavations south of the Trapeza of Hosios Loukas probably formed the substructure for a new wing of cells. Formal and construction elements date this building to the Middle Byzantine period. The building's erection may be related to the increasing number of monks during the same period.

Keywords

Middle-Byzantine period, Monastic architecture, wing of cells, Central Greece, monastery of Hosios Loukas.

σιος τοίχος καί ἴσως ἓνα πηγάδι. Κατὰ τὴν πεντηκονταετία πού διέρρευσε, οἱ ἐπιχώσεις καί ἡ βλάβη ἔχουν καταστῆσι ἀόρατο μέγα μέρος τῆς ἀνασκαφῆς (Εἰκ. 2).

Ὁ Εὐστάθιος Στίκας, ὁ ὁποῖος εἶχε διενεργήσει τὴ μερικὴ ἀποχωμάτωσι τοῦ μνημείου, στὸ γνωστὸ «Χρονικόν» ἀνέφερε τὴν ἀποκάλυψις τοῦ κτηρίου¹, διέκρινε ὅτι στεγαζόταν μέ σταυροθόλια καί ἔδωσε μιὰ σχηματικὴ του κάτοψη στὸ γενικὸ τοπογραφικὸ σχέδιον τῆς μονῆς², καθὼς καί ἐρμηνεῖα του (δυστυχῶς ἄστοχη) ὅτι ἦταν ἓνα νοσοκομεῖο. Ἡ ἐρμηνεῖα βασίσθηκε σέ δικαστικὸ ἔγγραφο τοῦ ἱεροδικείου τῆς Λειβαδειᾶς τοῦ ἔτους 1617³, μέ τό ὁποῖο οἱ μοναχοὶ ἔλαβαν τὴν ἄδεια νά κτίσουν «...οἰκίαν...ἵνα τοῖς χρησιμεύσι ὡς νοσοκομεῖον». Ἐνα κτήριο μήκους πλέον τῶν 60 μ. δέν εἶναι δυνατόν νά χαρακτηρίζεται «οἰκία» καί, τό σπουδαιότερο, ὁ τύπος τῶν βυζαντινῶν καί τῶν μεταβυζαντινῶν νοσοκομείων εἶναι γνωστός⁴ καί σέ τίποτα δέν μοιάζει μέ τό κτήριο πού βρέθηκε νοτίως τῆς Τραπεζῆς.

* Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν Κλήμη καί στή Χριστίνα Ἀσλανίδη γιὰ τὴν ἐπὶ τόπου βοήθεια, καθὼς καί στή Χρυσάνθη Ἰωακείμω-γλου γιὰ τεχνικὴ ὑποστήριξι.

¹ Ε. Στίκας, *Τὸ οἰκοδομικόν χρονικόν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος*, Ἀθῆναι 1970, 59, εἰκ. 33, πίν. 163, σ. 218, 219.

² Στὸ ἴδιο, ἀναδ. πίν. Α, ὑπόστυλος αἴθουσα ΙΗ.

³ Γ. Π. Κρέμος, *Φωκικά. Προσκυνητῆριον τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά*, Ἀθῆναι 1885, τ. Γ', 11, ἀριθ. 124 καί Στίκας, ὁ.π. (ὑποσημ. 1), 58 σημ. 2.

⁴ Α. Ὁρλάνδος, *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθῆναι 1958, 76-82, εἰκ. 102-106.

Εἰκ. 1. Μονή Ὁσίου Λουκά, νοτιοανατολικό κτήριο. Μερική ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ ψηλά.

Ὁ Sl. Ćurčić⁵ ὑποθέτει ὅτι τὸ νοτιοανατολικό κτήριο ἦταν ξενώνας τῆς μονῆς ἐκτός τῶν ὁρίων τῆς. Ἄν κρῖνομε ὁμως ἀπὸ τοὺς χώρους φιλοξενίας στὰ ἑλληνικά μοναστήρια ἢ ἀπὸ τὰ ἀρχονταρῖκια τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τὸ μέγεθος τοῦ ἐξεταζομένου κτηρίου ἀποκλείει καὶ αὐτὴν τὴν ἐρμηνεία.

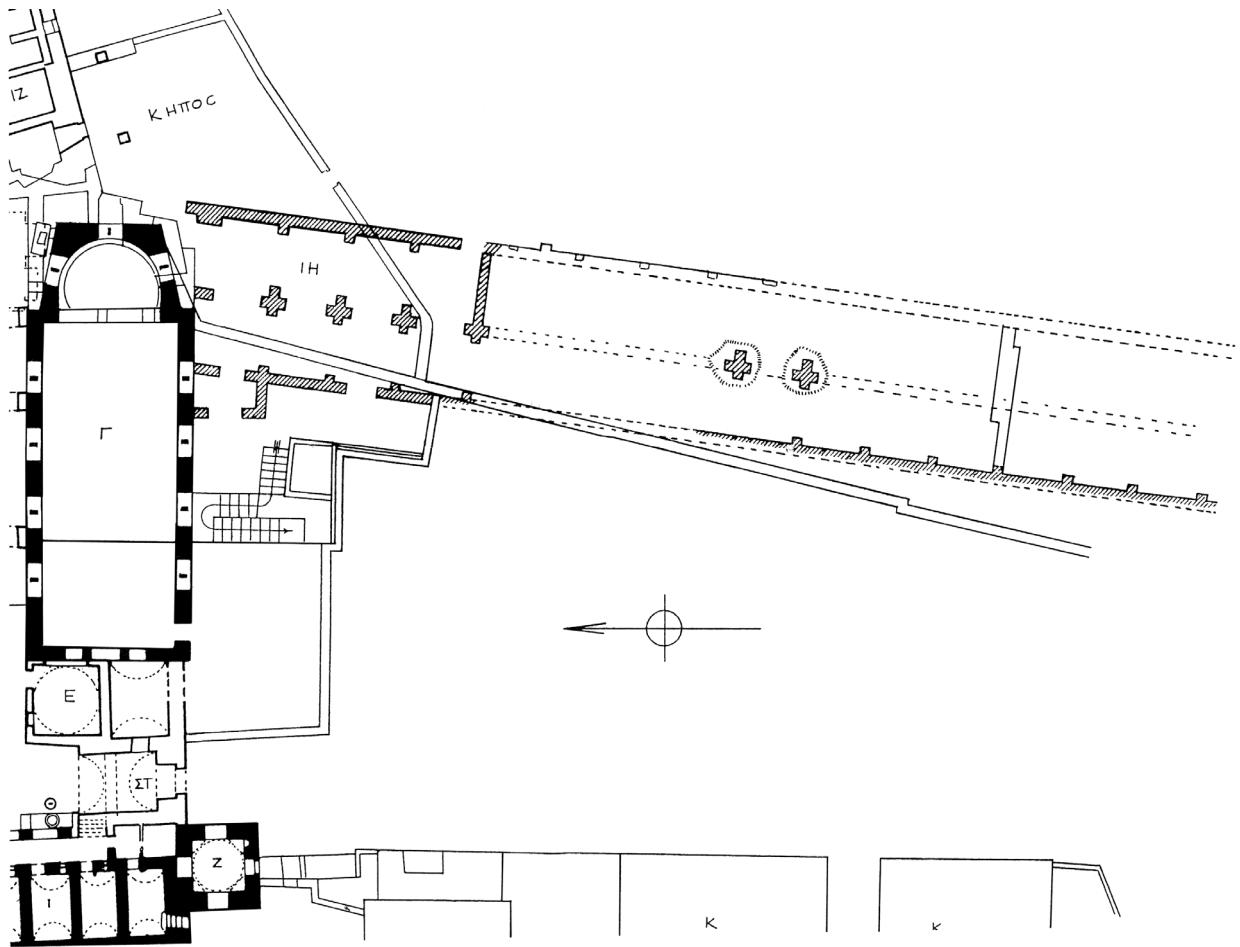
Τὸ ἐξεταζόμενο μνημεῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐνιαία αἴθουσα μήκους περίπου 63 μ., γενικοῦ πλάτους 10,80

καὶ ἐσωτερικοῦ 9,30 μ. (Εἰκ. 3). Καὶ τίς δύο αὐτῆς (ἀλλὰ καὶ ὅλες τίς μετρήσεις) καθιστοῦν ἐπισφαλεῖς ἀφ' ἑνός οἱ ἐπιχώσεις καὶ ἡ διάλυση τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ τρόπος δομῆς μὲ ὀγκώδεις, μερικῶς ἀκατέργαστους λίθους. Ἡ αἴθουσα εἶναι δίκλιτη μὲ ἄξονικούς σταυροειδῆς πεσσούς καὶ ἀντίστοιχες παραστάδες στοὺς μακροῦς, ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ, τοίχους⁶. Εἶναι προφανῶς ὀψιμότερη τῆς Τραπεζῆς, ὅπως φαίνεται

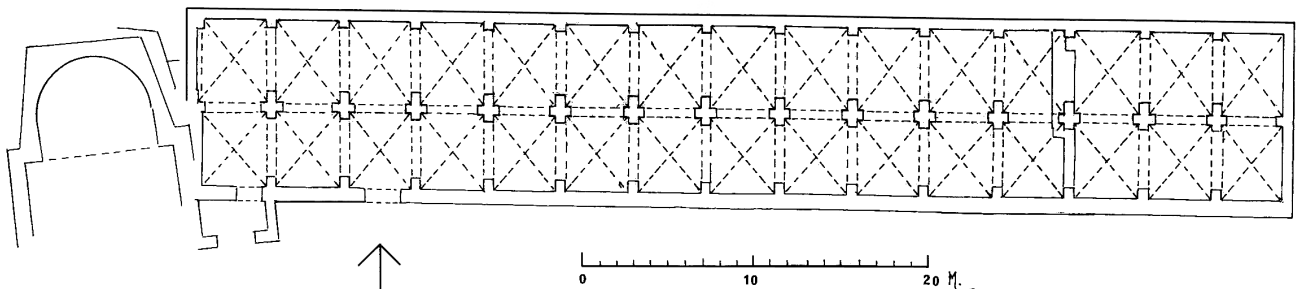
⁵ Sl. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Suleiman the Magnificent*, New Haven 2010, 378.

⁶ Ὅπως στὶς ὑποδομῆς ἀταύτιστου κτηρίου κοντὰ στὸ Topkapi Κωνσταντινουπόλεως, W. Müller Wiener, *Bildlexikon zur Topogra-*

phie Istanbul, Tübingen 1977, εἰκ. 18, 19, 27. Εὐρύτερη ἐφαρμογὴ τῶν σταυροειδῶν πεσσῶν εἶχε γίνῃ στὴ Μεσαιωνικὴ Ρωσία (Ἁγία Σοφία Κιέβου, Ἁγία Σοφία Novgorod κ.ά.).

Εικ. 2. Μονή Όσιου Λουκά, νοτιοανατολικό κτήριο. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 3. Μονή Όσιου Λουκά, νοτιοανατολικό κτήριο. Κάτοψη του κτηρίου σε αναπαράσταση.

Εικ. 4. Μονή Όσιου Λουκά, νοτιοανατολικό κτήριο. Σταυροειδής πεσσός.

στήν περιοχή συναντήσεως τῶν δύο κτηρίων. Στά ανατολικά, τό ἔδαφος παρουσιάζει απότομη κλίση καί αὐτό συνέτεινε στήν κατάρρευση ἢ τήν ἀποδιοργάνωση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Σέ αὐτόν δέν διακρίνονται ἀνοίγματα, οὔτε ἐξωτερικές παραστάδες.

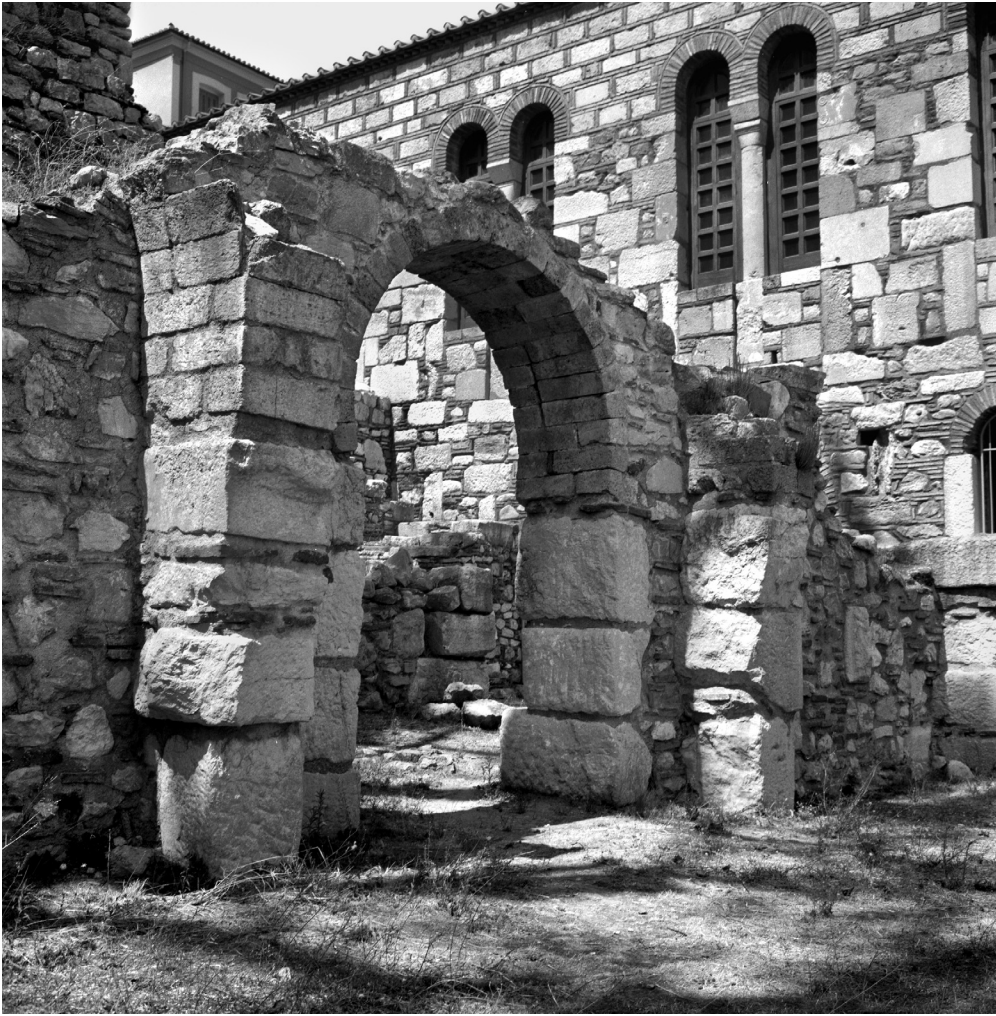
Οἱ πεσσοί ἔχουν λίθινα τεκτονικά, ἐλαφρῶς κοῖλα ἐπίκρυνα μέ μικροῦ ὕψους ἄβακες, εἶναι δέ κτισμένοι μέ πλακοειδεῖς λίθους, ὀπτοπλίνθους, ἰσχυρό ἀσβεστοκονίαμα καί σέ μερικούς μέ ὀγκώδεις, ἴσως ἀρχαίους, ἡμι-

λαξεύτους λίθους (Εἰκ. 4). Ἡ σταυροειδής μορφή τῶν πεσσῶν καί ἡ ἀντιστοιχία πρὸς τίς παραστάδες καθιστᾶ βέβαιο ὅτι οἱ θόλοι ἐνισχύονταν μέ ἰσχυρά σφενδόνια. Τό ἐπίμηκες (καί ὄχι τετράγωνο σχῆμα στήν κάτοψη) τῶν μεταξύ τους διαστημάτων κάνει, ἐπίσης, βέβαιο ὅτι ἡ κάλυψη γινόταν μέ σταυροθόλια⁷ καί μάλιστα ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένα⁸. Τό ὑπερκείμενο ἐνιαῖο δάπεδο πάνω ἀπό τοὺς θόλους σχηματιζόταν σέ ὕψος 5 περίπου μ. ἀπό τήν κάτω στάθμη.

⁷ Στίκας, ὀ.π. (ὑποσημ. 1), 218.

⁸ Ἡ ὑπερύψωση πρῆπει νά ἦταν ἴση πρὸς τή διαφορά τῶν ἀκτίνων τῶν τόξων μετώπου, δηλαδή περίπου 50 ἐκ. Κάλυψη μέ ἔλλειπτι-

κοὺς ἐν κατόψει θόλους δέν ἀποκλείεται, δέν συνηθίζονταν ὁμως στήν Ἑλλάδα.

Εικ. 5. Μονή Όσιου Λουκά, νοτιοανατολικό κτήριο. Θύρα με πεταλόμορφο τόξο.

Στόν δυτικό τοίχο και σέ άμεση σχέση με τό ήμιυπόγειο τής Τραπέζης υπάρχουν δύο ανοίγματα, τό ένα με καλώς διατηρούμενο πεταλόμορφο τόξο⁹. Έχει διάμετρο 2,12 μ., άνοιγμα στίς γενέσεις του 2,06 μ. και ύψος τοῦ έσωρραχίου 3,58 μ. από τό δάπεδο. Αποτελείται από 26 καλολαξευμένους θολίτες από πωρόλιθο με έλάχιστο τό πάχος τών μεταξύ τους άρμών (Εικ. 5). Δέν υπάρχει λίθινο κατώφλι, ούτε ένδειξεις άλλοτε όριζοντίου υπερθύρου, πράγμα πού οδηγεί στην υπόθεση ότι

κλεινόταν με κιγκλίδωμα, όπως τό υπόγειο τής γειτονικής Τραπέζης. Δεδομένου ότι τό δάπεδο έχει μείνει άδιαμόρφωτο, από διαστρωμένο χώμα, τά ύψη υπολογίσθηκαν με άφετηρία τή στάθμη τοῦ (μή ύφισταμένου) κατωφλίου¹⁰. Στή δεξιά πρós τόν εισερχόμενο παραστάδα διακρίνονται σαφώς οί γενέσεις τών τόξων τόσο τών κατά μήκος (μεταξύ τών παραστάδων) όσο και τοῦ κατά πλάτος (μεταξύ τής παραστάδος και τοῦ πεσσοῦ). Οί γενέσεις είναι κατά 60 εκ. ψηλότερα από εκείνες τοῦ

⁹ Ά. Όρλάνδος, «Τό πεταλόμορφον τόξον έν τή Βυζαντινή Έλλάδι», *ΕΕΒΣ* ΙΑ' (1935), 411-415. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τόν 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 466 σημ. 607-617.

¹⁰ Θεωρούμενο κατά 24 εκ. χαμηλότερο από τό κατώφλι τοῦ ήμιυπογείου τής Τραπέζης.

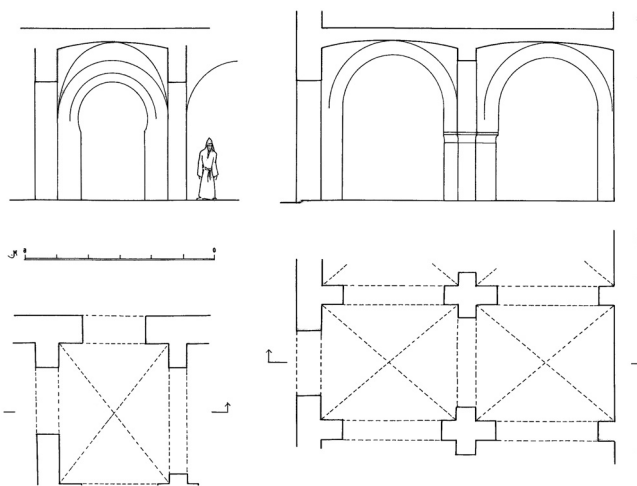
πεταλόμορφου τόξου της εισόδου και σε ύψος 2,80 μ. από τό κατώφλι. Προκύπτει άμέσως ότι τό δυτικό τόξο ήταν όμόκεντρο πρός τό πεταλόμορφο, καθώς και ότι τά έγκάρσια τόξα ήταν συμβατά μέ τό ύψος τών σταυροειδών πεσσών¹¹ (Εικ. 6). Πρέπει νά σημειωθεί ότι κάποια από τά τόξα έπρόβαλλαν από τίς έπιχώσεις κατά τά μέσα του 18ου αιώνα και διακρίνονται στό γνωστό σκαρίφημα¹² του Β. Barskij.

Υπάρχουν ένδειξεις ότι τό έξεταζόμενο κτήριο δέν ολοκληρώθηκε. Τό δάπεδο παρέμεινε άστρωτο και ή κύρια (;) είσοδος χωρίς κατώφλι. Κατά τήν ανασκαφή δέν βρέθηκαν ύλικά από τήν έρείπωση τών άνωτέρων όρόφων, αλλά ούτε και τής θολοδομίας του ίσογειου. Η μεγάλη πεταλόμορφη είσοδος ήταν τοιχισμένη¹³ και δύο έγκάρσιοι, προχείρου κατασκευής, μεταγενέστεροι τοίχοι παραμένουν άνερμηγέυτοι.

Ός πρός τή χρήση του, τό μεγάλο μέγεθος και ή κατά μήκος διάταξη σε επέκταση τής ανατολικής πλευράς τής μονής δέν έρμηνεύονται παρά μόνον ως τά χαρακτηριστικά μιās πτέρυγας κελλιών. Η άδρή τοιχοποιία μέ τούς ήμιλαξεύτους λίθους του ίσογειου άσφαλώς δέν ήταν έπιχρισμένη και αυτό άποτελεί ένδειξη ότι δέν ήταν κατοικισμένο· είχε άλλες δευτερεύουσες χρήσεις. Η ίσχυρή κατασκευή τών σφενδονίων μαρτυρεί ότι ύπήρχαν (ή έπρόκειτο νά γίνουν) στόν όροφο ή και σε περισσότερους όρόφους κελλιά σε δύο σειρές, μέ κοινό τόν διάδρομο ίσως κατά τόν άξονα.

Η σημαντική διαφορά στάθμης του έδάφους πρός τά δυτικά κάνει πιθανόν ή είσοδος στην πτέρυγα τών κελλιών νά γινόταν απ' ευθείας στόν πρώτο όροφο και τό ίσόγειο να είχε μόνον δευτερεύουσες και βοηθητικές χρήσεις.

Η μεγάλη επέκταση του μοναστηριού μέ τήν πτέρυγα πρός τά νότια θέτει τό γενικότερο έρώτημα του περιγράμματος και τής όχυρώσεως του κατά τή μεσοβυζαντινή περίοδο, έρώτημα τό όποιο δέν θά άπαντηθεί παρά μόνον μέ ανασκαφή τής πλατειάς νοτίως τής σημερινής εισόδου¹⁴.

Εικ. 6. Μονή Όσίου Λουκά, νοτιοανατολικό κτήριο. Αναπαράσταση του σταυροθολίου καλύψεως. Κάτοψη και δύο τομές.

Η χρονολόγηση του μνημείου παρουσιάζει προβλήματα, γιατί άφ' ενός ή ανασκαφή δέν ολοκληρώθηκε και άφ' έτέρου, όπως είναι εύλογο, από τίς ύποδομές ενός χρηστικού κτηρίου, άπουσιάζουν μορφικά στοιχεία κατάλληλα για συγκρίσεις. Περισυλλογή κινήτων εύρημάτων κατά τήν ανασκαφή φαίνεται ότι δέν έγινε. Άπομένουν ως χρονολογικές ένδειξεις ή κατασκευή τοίχων και παραστάδων από όγκώδεις ήμιλαξεύτους λίθους (και συμπλήρωση μέ μικροτέρους και μέ όπτοπλίνθους), οι έν σειρά σταυροειδείς πεσσοί¹⁵, τά άπλά τεκτονικά έπίκρανά τους¹⁶, καθώς και τό πεταλόμορφο τόξο τής εισόδου. Τά στοιχεία αυτά δέν αφήνουν άμφιβολία ότι τό κτήριο προηγείται του 1204 και έντάσσεται στα μεγάλα οικοδομικά προγράμματα τής μονής του 11ου και του 12ου αιώνα, μαζί μέ τό καθολικό, τήν Τράπεζα, τόν ναΐσκο του κωδωνοστασίου και τόν έξωνάρθηκα. Τό γεγονός ότι έπεται τής Τραπεζής δέν όδηγεί σε άκριβέστερη χρονολόγηση, δεδομένης τής άοριστίας

¹¹ Μέ τήν άνω έπιφάνεια τών έπιτημάτων τους κατά 1,52 μ. χαμηλότερα από τό έσωράχιο του πεταλομόρφου τόξου.

¹² Ν. Barsoukova (έπιμ.), *Stranctobanija, B.B. Barskago*, Άγία Πετρούπολις 1887, πίν. 17.

¹³ Στίκας, ό.π. (ύποσημ. 1), πίν. 162.

¹⁴ Τό σημερινό νότιο τμήμα του περιβόλου τής μονής, στο όποιο είχε ένσωματωθεί τοίχος τής τραπέζης, άσφαλώς δέν άνήκε στη βυζαντινή όχύρωση.

¹⁵ Όπως τής μονής των Μαγγάνων Κωνσταντινουπόλεως [R. Demangel - E. Mamboury, *Le quartier des Manganes*, Παρίσι 1939, άναδ. πίν. IV και Συρϊεί, ό.π. (ύποσημ. 5), 354, εικ. 380] και του άταύτιστου κτηρίου Κωνσταντινουπόλεως [Sh. E. Gerstel - J. Lauffenberger (έπιμ.), *The Architectural Ceramics of Byzantium*, Baltimore 2001, 183]. Βλ. και άνωτέρω ύποσημ. 6.

¹⁶ Άνάλογα μέ εκείνα τής γειτονικής Τραπεζής τής μονής, στο τρίβλο τής εισόδου και σε δίλοβα παράθυρα τής.

καί γιά τήν ἴδια τήν Τράπεζα. Μόνον τό πεταλόμορφο τόξο μέ τήν ἰδιαίζουσα κατασκευή του κάνει πιθανότερη τήν ἔνταξη τοῦ μνημείου στόν 12ο αἰώνα.

Τήν προσθήκη νέας πτέρυγος κελλιῶν στόν Ὅσιο Λουκά πιθανῶς κατέστησε ἀναγκαία ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μοναχῶν. Κυρίως κατά τόν 12ο αἰώνα ἡ αὔξηση αὐτή γίνεται γενικότερα ἐμφανῆς μέ τήν ἐπέκταση τῶν καθολικῶν διαφόρων μονῶν τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Στήν ἴδια τή μονή τοῦ Ὁσίου Λουκά προσθέτουν κατά τόν 12ο αἰώνα στό καθολικό μεγάλο ἐξωνάρθηκα¹⁷ καί μάλιστα εἰς βάρος τοῦ πρῶ αὐτοῦ ἐλευθέρου χώρου. Στή μονή τοῦ Ὁσίου Μελετίου¹⁸ κατεδάφισαν τόν νάρθηκα καί ἔκτισαν ἄλλον, πολύ πῖο εὐρύχωρο. Στή μονή Ζωοδόχου Πηγῆς στό Δερβενοσάλεσι¹⁹ προσέθεσαν τρουλλαία λιτή. Στή μονή Βαρνάκοβας πραγματοποίησαν τρεῖς διαδοχικές ἐπεκτάσεις τοῦ καθολικοῦ²⁰ τό 1148, τό 1151 καί τό 1229. Στόν Ταξιάρχη Μεσαριάς Ἄνδρου²¹ προσέθεσαν, ἐπίσης, νάρθηκα, ὅπως καί στό καθολικό τῆς μονῆς Ζυγοῦ.

Τό φαινόμενο τῆς μαζικῆς καταφυγῆς στόν μοναχικό βίο σχετίζεται μέ τίς γνωστές βαθμιαίες ἀλλαγές στό Βυζάντιο, ὡς πρὸς τή γαιοκτησία καί τήν πρωτογενή παραγωγή κατά τόν 11ο καί τόν 12ο αἰώνα. Πραγματοποιεῖται ἐπέκταση τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας (περιλαμβανομένης καί αὐτῆς τοῦ κράτους καί τῶν μεγάλων μοναστηριῶν) εἰς βάρος μικροῖδιοκτητῶν πού χάνουν τήν

περιουσία τους καί μερικοί ἀπό αὐτούς καταφεύγουν στή μοναχική ζωή. Κατά τόν J. Lefort²² «...ἡ πιθανή μείωση τοῦ μεγέθους τῶν ἀγροτικῶν κληρῶν, σέ συνδυασμό μέ κακές σοδεῖες ἢ τήν ἀνασφάλεια, ἔκαναν ἐνίοτε πῖο ἐπισημὰ τήν κατάσταση τῶν χωρικῶν, μέ ἀποτέλεσμα νά πολλαπλασιάζονται οἱ περιπτώσεις τῶν ὑπερχρεωμένων ἀγροτῶν, πού πουλοῦσαν τή γῆ τους σέ μεγαλύτερους γαιοκτήτες». Εἶναι πολύ χαρακτηριστική μιὰ μικρὴ ἀναφορά στόν Βίο τοῦ Ὁσίου Μελετίου²³ γιά γεγονότα στή μονή κατά τό ἔτος 1141: «..Ἴδον γὰρ τριακοντα πρὸς τοῖς ἕξ καί πρὸς παρεδραμον ἔτη, μετὰ τήν τοῦ πατρὸς κοίμησιν, καί ἄνδρες ἐγγυς πού τῶν τριακοσίων, γῆς οὐδὲ τοῦ βραχυτάτου κύριοι μέρους, πλήν ὄσσην αὐτοῖς ἢ κατοικία καί τὸ λαχανοκήπιον περιεῖληφεν, ἀπράγμονες πάντες, ἀκτῆμονες, ἀφρόντιδες τῶν ὄσα πρὸς σώματος θεραπείαν καί ἐπιμέλειαν... ἐπεστραμμένοι...».

Εἶναι πολύ πιθανόν ἡ μονή τοῦ Ὁσίου Λουκά μέ τή μεγάλη κτηματική της περιουσία καί τό κῦρος της νά εἶχε δεχθεῖ κατά τόν 12ο αἰώνα σημαντικὸ ἀριθμὸ νέων μοναχῶν, θυμάτων τῶν ἀλλαγῶν πού πραγματοποιοῦνταν στόν τρόπο τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς στό Βυζάντιο κατά τήν ἐποχὴ αὐτή.

Ὁμότιμος καθηγητῆς ΕΜΠ
bourashistory@gmail.com

¹⁷ Λ. Φιλιππίδου-Μπούρα, «Ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος», ΔΧΑΕ Στ' (1970-1972), 13-28.

¹⁸ Α. Ὁρλάνδος, «Ἡ μονή τοῦ Ὁσίου Μελετίου καί τὰ παραλαύρια αὐτῆς», ΑΒΜΕΕ' (1939-1940), 59, εἰκ.12, 78-83.

¹⁹ Χ. Μπούρας, «Ἐπανεξέταση τοῦ καθολικοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, Δερβενοσάλεσι», ΔΧΑΕ ΙΖ' (1993-1994), 28-35.

²⁰ Ὁ ἴδιος, «Οἱ παλαιότερες οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Βαρνάκοβας», 11ο Συμπόσιο ΧΑΕ (1991), 47.

²¹ Α. Ὁρλάνδος, «Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄνδρου», ΑΒΜΕ Η' (1955-1956), 12.

²² J. Lefort, «Ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία (7ος-12ος αἰώνας)», Οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου (ἐπιμ. Α. Λαΐου), Ἀθήνα 2006, 449. Βλ. καί Π. Ζέπος, «Καλλιεργηταὶ ξένης γῆς εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος», Βυζαντινά 13 Α (1985), 33.

²³ Χρ. Παπαδόπουλος (ἐπιμ.), Ὁ Ὅσιος Μελέτιος ὁ νέος, Ἀθήνα 1986, 20 σημ. 49, 22, 56, 64.

Προέλευση εικόνων

Εἰκ. 1, 2: Στίκας, ὁ.π. (ὑποσημ. 1), πίν. 163β καί ἀναδ. πίν. 1. Εἰκ. 3-6: Χ. Μπούρας.

Charalambos Bouras

THE SOUTHEAST BUILDING OF THE MONASTERY OF
HOSIOS LOUKAS

Partial excavation south of the Trapeza of the monastery of Hosios Loukas (1963) brought to light the remains of a large building (length *ca.* 63 m., width 10.80 m.) in the form of a single two-aisled hall with cruciform piers along the axis and corresponding pilasters along the side walls. The preserved springs of the arches these support permit a secure reconstruction of the structure's having been covered by raised cross-vaults.

Formal and construction elements permit a dating of the monument to the 11th or 12th century.

The preserved building most likely formed the sub-structure for a large wing of cells to expand the monastery on the south. The view is noted that during the 12th century (primarily), the number of landless farmers in the provinces grew, which resulted in many of them finding refuge in monastic life. The expansion of *katholika* with *exonartheces* and the erection of new cells corresponded to this increase in the number of monks.

*Professor Emeritus NTUA
bourashistory@gmail.com*